

Василь Радевич

ПОЛІТИЧНА ДОЦІЛЬНІСТЬ І НОСТАЛЬГІЯ: ПРО «ПЕРЕПИСУВАННЯ» МИНУЛОГО СУЧАСНИКАМИ

Проблема «історіописання», а не власне історіографії, полягає в напрочуд важливій ролі, яку відіграє історія в сучасному політичному процесі на пострадянському просторі. Подекуди складається враження, що без вирішення тієї чи тієї проблеми минулого на рівні парламенту не може бути ухвалений жоден законодавчий акт, чого б він не стосувався – економіки, соціальної сфери чи політики. І тут, незалежно від кольорів партійних прапорів, усі намагаються довести своє право або правоту якнайглибшою і найдавнішою історичною традицією, висмикуючи лише ті події і факти, які підтверджують «правильність» конкретного політичного табору. До цього процесу ангажуються більшість сучасних «гравців»: історики, цілі інститути й університети – всі, хто не проти долучитися до написання «єдино правильної» історії.

Пишу тут без особливого сарказму, оскільки, як мені видається, більшість науковців самі не можуть збагнути доцільності професії історика поза обслуговуванням конкретного державно-політичного режиму, без підготовки матеріалу, за яким усі мали б «учитися» на помилках минулого. Здавалося б, усе логічно: держава платить гроші науковцям, а ті проводять свої дослідження і заповнюють прогалини в наших знаннях про минуле. Але все ж таки є один нюанс. Він полягає у встановленні актуальності певної теми. Саме тут починається суб'єктивізм у виборі тем, у розставлянні акцентів, підтасуванні висновків, бо нема сенсу платити за «неправильні» (читай – некорисні) для конкретного політичного режиму результати. У такий спосіб політики інструменталізують історію, а історики цьому не дуже-то опираються, бо завдяки подібним відносинам можна досягнути кар'єрного росту чи отримати високу матеріальну винагороду. Благо, для цього ще з радянських часів у незалежній Україні

збереглися звання заслуженого діяча науки і техніки й заслуженого діяча культури. Узагалі, суб'єктивність відбору гідних претендентів на нагородження є очевидною, але від такого дієвого методу «заохочення» наші достойники аж ніяк не можуть відмовитися.

Інструменталізація історії

Зацікавлення історією було у «всі часи і всі народи». Одним із рушіїв появи бажання вивчати історію є ностальгія за минулим, ця вічна туга за тим, чого ніколи не повернеш. Таке відчуття, напевно, притаманне всім людям і є однією з «найчистіших» і «найблагородніших» мотивацій звернення до минулого. Ми любимо згадувати дитинство, як старі люблять згадувати часи своєї молодості або «пригадувати» давно минуле, почуте від своїх старших родичів. Спільність «пригадуваних» подій і героїв об'єднує нас в окремі колективи. Так історія виступає в ролі творця ідентичності: локальної, регіональної, національної. Хотів би зазначити, що в такій «нашій» історії немає негативу: наші предки вели лише справедливі війни і мали виключно благородні цілі. Людська психіка задля збереження власного здоров'я витісняє шокуючі моменти, примушує «забути» особливо травматичний досвід і таким чином «пригладжує» минуле, як правило, глорифікує його. Кожен із нас має власну історію й оперує її фактами для представлення себе назовні або з дидактичною метою.

Однак існують також інші мотивації розвитку історичної науки. З давніх часів літописці фіксували хронологію подій, але в центрі їхнього історіописання був князь, король або якийсь інший правитель. Історія певного королівства була звичайною хронологією життя його очільника. І якщо протягом якогось відрізка часу в житті цього сюзерена не відбувалося важливих подій, літописець писав: «Нічого не сталося».

Це аж ніяк не означає, що той період був такою собі «чорною дірою». Просто з точки зору монарха (а літописець відображав виключно його позицію) в історії справді нічого не відбулося. Наводжу цей теоретичний приклад для того, щоб продемонструвати хибність такого методу. З іншого боку, ми навіть тепер досить часто зустрічаємося зі схожими методиками, правда, у більш завуальованому вигляді, захованому за сучасною термінологією і вживанням «правильних» слів.

Усім правителям треба було довести тяглість і спадковість своєї влади, у цьому їм завжди успішно допомагали історики. Історія як наука використовувалася і розумілася виключно як інструмент такого обґрунтування. Подальші потуги науковців у напрямку описування «цнот» того чи того політичного правління були нічим іншим, як ідеологічною пропагандою. Найбільших успіхів історія як ідеологічна наука досягала в авторитарних, тоталітарних суспільствах. Тут поза конкуренцією нацистська Німеччина і тоталітарний Радянський Союз. У першому випадку маємо справу з напівмістичними концепціями минулого німецької нації і «запрограмованою історією», її особливою місцією, а в другому – з історією класової боротьби через утвердження диктатури пролетаріату: появою нової історичної спільноти – радянської людини. Ні там, ні там не було наукової свободи: ні у виборі тем для дослідження, ні в інтерпретаціях поза конкретною ідеологічною доктриною.

Історична наука трактувалася не тільки як інструмент, але і як основа ідеологічної машини, що визначає політику пам'яті в державі. Добре пригадую, як у другій половині 1980-х викладач історичного факультету Львівського держуніверситету постійно повторював нам, студентам: «Перш за все ви – бійці ідеологічного фронту». От і навчили «бійців», які беруть під козирок за першої нагоди, бо так комфортніше, не треба особливо напружуватися, та й не ризикуєш утратити у халепу. Раніше були відомі чіткі рамки марксистсько-ленінської доктрини, коли більш-менш спритні люди могли скласти з цитат «класиків» відповідного обсягу роботу й успішно її захистити як дисертацію. Ніякого ризику, ніякої відповідальності, жодного інтелектуального напруження. За них думали, за них визначали, а найвище політичне керівництво «призначало» героїв і антигероїв, поділяло минуле на позитивне і негативне, свого роду кодувало майбутнє через минуле. Якщо уважно придивитися до сьогоденної української ситуації, то змінилося дуже мало, тільки місце комуністичної зайняла національна парадигма.

Розвал тоталітарних режимів аж ніяк не означав автоматичної зміни в історіописанні. Герої і антигерої помінялися місцями, але це було не фундаментальне переосмислення минулого, а заміна знаків «мінус» на «плюс». Ця «механічність» знову ж таки страждала односторонністю та надмірним суб'єктивізмом. Свого часу в Німеччині досить позитивно відбилася на історичній науці політика денацифікації суспільства. І хоч вона проводилася в перші повоєнні роки, сам процес затягнувся на десятиліття: сформувалися нові наукові школи, масової ревізії зазнали всі дотеперішні підходи та методи дослідження минулого.

Розвал Радянського Союзу й утворення на базі його колишніх республік нових незалежних держав привели до концентрування всієї уваги на національному минулому. І тут перед молодими державами постали нові виклики: довести історичність своєї появи і показати боротьбу за незалежність протягом багатьох століть. Ураз історія класової боротьби була замінена національною. Все, що виходило поза рамки цього процесу, опинилося поза увагою дослідників. Одна «історія боротьби» була замінена іншою. Постійне акцентування уваги на національній компоненті призвело до появи проблем, пов'язаних із питаннями сформованості модерних політичних націй, до різнобою в трактуванні самого поняття «нація» – етнічна чи політична спільнота.

У боротьбі за єдність нації

У Росії, з огляду на її федеративний устрій, а отже, й на законодавче закріплення її етнічної багатоманітності, виникла проблема з появою сепаратистських тенденцій, із прагненнями окремих регіонів вийти зі складу цієї держави і стати незалежними. Крилаті фрази про те, що «беріть стільки суверенітету, скільки зможете взяти», з часом були переосмислені новими лідерами й замінені іншими – централістичними. Велика армія істориків була мобілізована для пошуків таких подій у минулому Росії, які мали б наднаціональний характер і свідчили б про те, що держава стала сильною і могутньою лише завдяки сильному правителю. І така подія знайшлася – це 1612 р., коли тодішні росіяни згуртувалися в «народне ополчення» і перемогли «смуту». Подія для свого часу неординарна, але вона відбулася понад чотириста років тому. Виникає логічне запитання: для чого заглиблюватися аж так далеко в минуле й актуалізувати його? Відповідь проглядається достатньо чітко, якщо подивитися на неї з точки зору сучасних політичних процесів у Росії.

Російські історики допомогли знайти своїм політикам подію, з якою дуже легко можна

провести певні аналогії із сучасності. Тоді не було сильного правителя, почалася «смута», іноземні загарбники (поляки) дійшли аж до Москви, їм допомагали деякі «погані» українці. Над державою нависла загроза знищення, і тільки вихідці з народу Мінін і Пожарський підняли людей на боротьбу та привели не тільки до вигнання іноземних інтервентів, але й до встановлення сильної монархічної влади – початку правління династії Романових. Від чого й почалася ера «процвітання» Російської держави. Нині ж президент Росії Володимир Путін отримав у спадок від слабкого Бориса Єльцина розбурхану країну, на яку постійно зазіхав «Захід», «принижував» її, змушував жити за демократичними принципами, проводити реформи, зважати на права національних меншин, одним словом, доруйнував колишню наддержаву.

Путін як сильний і вольовий правитель дав відсіч «агресивному Заходу», «вирішив» проблему Чечні, ліквідував будь-які спроби сепаратизму й усунув «платних агентів» Заходу – своїх потенційних конкурентів. Для того, щоб пояснити росіянам, що він із тих героїв, які у 1612 р. перемогли «смуту», та провести прямі аналогії, в Росії 2005 р. запровадили нове свято – День національної єдності. Дозволю собі кілька цитат із виступів президента Путіна на урочистостях 2005–2006 рр.: «Це була перемога патріотичних сил, перемога курсу на зміцнення держави за рахунок об'єднання, централізації і з'єднання сил. Із цих героїчних подій почалось духовне відродження Батьківщини, почалось становлення держави – великої і суверенної». І ще одна цитата: «Майже чотири століття тому, в найважчі часи розколу і міжусобиць, багатонаціональний народ нашої країни об'єднався, щоб зберегти незалежність і державність Росії». Саме це, на думку російського президента, «зупинило Смуту і повернуло на нашу землю закон і порядок».

Як переконуємось, історики допомогли росіянам «побачити» прямі аналогії між початком царювання династії Романових і президентським правлінням Путіна. Вороги відтоді теж якось не дуже змінилися – непокірна Польща, та й Україна знову відсепарувалася. Наводжу цей епізод для того, щоб продемонструвати, як

може інструменталізуватися не тільки історія, але й які яскраві приклади моделювання політики пам'яті існують у наш час.

Викликом для української влади став віртуальний поділ на Схід і Захід. Ці два умовні регіони мали свою окрему історичну традицію, і вони не просто «вийшли з різних історій». Ці дві лінії є взаємними антагоністами. До того ж політики для досягнення власних цілей почали вульгарно маніпулювати цим фактом. Намагання одних істориків представити український національно-визвольний рух на Заході України як «соборницький», тобто такий, що мав усеукраїнський характер, наштотується на його чітку західноукраїнську локалізацію. Але вони не втратили завзяття й почали доводити, що це комуністи ввели всіх в оману, і варто лише почитати «справжню» історію, як усім стане зрозуміло, що західноукраїнський варіант є правильним і що українськими націоналістами – не меншими, ніж галичани – були й наддніпрянці.

Для цього з'явилася ідея «вирівнювання регіонів» щодо сили і масовості національного руху. Спроби зв'язати всі рухи на території сучасної України від 1917 р. до 1991 р. в один суцільний потік боротьби за незалежну державу не менше вульгаризують історію, аніж попередня радянська версія. Проте, не довівши нічого переконливо, що є насправді неможливим через багатоманітність і різновекторність тієї ж боротьби, історики й політики почали закликати до «віри», що саме так усе й було. Національний підхід у науці або політиці побудований, як правило, не на наукових аргументах, а на вірі. Те, що національному історикові здається переконливим, для людини з універсальними знаннями залишається бездоказовим.

Надзвичайна актуальність проблем історії для сучасного політичного процесу в Україні є очевидною. Це ще раз доводить її лідерам, що національна єдність і консолідація суспільства є вкрай необхідними для подальшого розвитку країни, але бачення ними цієї монолітності й розуміння самого поняття «нація» – доволі різне. А намагання механічно «гомогенізувати» історію за допомогою президентських указів ще ніколи не давали позитивних результатів, особливо в такій тонкій сфері, як людська пам'ять.